

UNIVERSITY OF HELSINKI

<https://helda.helsinki.fi>

Suomenlahden eteläpuolisia itämerensuomalaisia sekamurteita

Kallio, Petri

Björklöf, Sofia; Jantunen, Santra; Junttila, Santeri; Kuokkala, Juha; Laitinen, Saarni ...

2024-05-22

<http://hdl.handle.net/10138/584900>

Kallio, P 2024, Suomenlahden eteläpuolisia itämerensuomalaisia sekamurteita. julkaisussa S Björklöf, S Jantunen, S Junttila, J Kuokkala, S Laitinen & A Pasanen (toim), Itämeren kieliapajilta Volgan verkoille : Pühendusteos Riho Grünthalile 22. mail 2024. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, Vuosikerta. 278, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, Sivut 305-320. <https://doi.org/10.33341/sus.965.1335>

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository. <https://helda.helsinki.fi>
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.
Please cite the original version.

PETRI KALLIO
HELSINKI

Suomenlahden eteläpuolisia itämerensuomalaisia sekamurteita

Riho Grünthalin pitkäaikaisimpia tutkimusintressejä ovat olleet (etenkin itäisen) Suomenlahden yli tapahtuneet kielikontaktit (1998; 2009; 2022a; 2022b). Niinpä otan käsittelyyni pari Suomenlahden eteläpuolista murreryhmää, joiden geneettisestä klassifikaatiosta ei ole aina ollut yksimielisyyttä, kuuluvatko ne eteläisiin vai pohjoisiin itämerensuomalaisiin kielimuotoihin. Vastaavia sinänsä tavallisia murteiden tai lähisukukielten tasavahvoja sekoituksia on usein kutsuttu sekamurteiksi erotukseksi äärimmäisen harvinaisista seka-kielistä eli etäsukukielten tai erisukuisten kielten tasavahvoista sekoituksista.

1. Kukkosin murre (Posti 1980)

Läntisellä Inkerinmaalla sijaitsevan kotikylänsä mukaan Kukkosin murteeksi kutsutun kielimuodon kohdalla yleisin kysymys on jo vuosia kuulunut ”Wotisch oder Ingrisch” (Suhonen 1985) eli ”Votic or Ingrian” (Markus & Rozhanskiy 2012). Myös itse olen aikaisemmin yrittänyt vastata samaiseen joko/tai-kysymykseen (vrt. Kallio 2014: 162), vaikka Tiit-Rein Viitson mukaan koko kysymys on ollut väärä: ”Kukkuzi Votic was originally a North Fennic dialect that was first influenced by Votic proper and later by Lower Luga Ingrian” (Viitso 1998: 99). Totta onkin, että Kukkosin murteesta tavataan kaikki keskeiset pohjoiskantasuomalaiset innovaatiot (Kallio 2014: 160–163):

- **ë > *e, *ëë > *ee: kerta, mēka, merta, perna, rēska, terva, veika, verkko jne.*
- *jälkitavulla etuvokaalisissa sanoissa *o > *ö: näkö jne.*
- *konditionaalin *-ksi- → *-isi-: issuisin, issuisid, issuiž jne.*

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

*Itämeren kieliapajilta Volgan verkoille: Pühendusteos
Riho Grünthalile 22. mail 2024* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran
Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 278), 305–320
Helsinki 2024 <<https://doi.org/10.33341/sus.965.1335>>

Vastaavasti laajalevikkisiä eteläisiä innovaatioita on Kukkosen murteessa vain ripotellen:

- **VVh* > **Vh* sanassa *roho*, mutta muutoin *mēhed*, *rīhi*, *tōhi*, *vōhi* jne.
- **ns* > **Vs* sanassa *pēzaz*, mutta muutoin *kansa*, *kansi*, *künsi*, *manʽtsi-kaz* jne.
- **Rh* > **R*: *hani*, *karu*, *nūri*, *vana* jne., mutta rinnalla *tarhaz*, *turha* jne.

Sitä paitsi poikkeukset voivat ajoittua Kukkosen murteessa vasta yhtä myöhäisiksi kuin sen lukuisat suppealevikkiset vatjalaisuudet (Kettunen 1930: 170–175):

- astevaihtelut *s* : *z*, *ss* : *s*: *pesä* : *pezä*, *püssü* : *püsü* jne.
- **st* > *ss*: *issua*, *mussa*, ELAT -*ssA* jne.
- **ps* > *hs*: *lahsi*, *lühssä* jne.
- ensitavun jäljessä **k* > *hs*: *kahsi*, *mahsä*, *mihsi*, *ohsa*, *ühsi*, *öhsüä* jne.
- jälkitavun jäljessä **ks* > *hs* > *ss*: *kahesä*, *ühesä*, TRANSL -*ssi* jne.¹
- sanan lopussa *-*Vn* > -*V̄*: *kümmē*, *seiʽtsē* jne.

Samaan aikaan silti moni merkittävimmistä vatjalaisinnovaatioista puuttuu Kukkosen murteesta:

- ensitavulla useampitavuisissa sanoissa **o* > *õ*: *korva*, *polvi*, *sormi*, *sota* jne.
- yksittäisissä sanoissa lisäksi **a* > *õ*: *laŋka*, *sana* jne.
- sanan alussa **h*- > *Ø*:- *hammaz*, *hōmenna*, *hüvä*, *hüntä* jne.
- (**kj*, **id*, **ij* >) **jj* > *d'd'*: *laŋja*, *vijjes*, *äjjä* jne.
- etuvokaalin edellä **k* > *tš*: *ikä*, *keväd*, *kivi*, *külä*, *käsi*, *reki* jne.
- jälkitavujen välillä **mp* > *p*, **nt* > *t*, **ŋk* > *k*: *avanto*, *kunŋgaz* jne.²

Kolmea ensiksi mainittua tavataan laajalti myös virosta ja etenkin sen Kukkosta maantieteellisesti lähimmistä itämurteista. Toisaalta kahta viimeksi mainittua ei esiintynyt kreevinissä, joten kumpakaakaan ei enää voi pitää yhteisvatjalaisena innovaationa. Kukkosen murteesta poiketen kreevinin vatjalaisuudesta ei kuitenkaan ole epäilystä, sillä se muutoin osallistui tärkeimpiin yhteisvatjalaisiin innovaatioihin – ainakin sikäli kuin sen suppea korpus ja olematon oikeinkirjoitus voivat edes mahdollistaa tällaisia johtopäätöksiä.

1. 1800-luvulla varsinaisvatjassa edelleen *kahõhsä*, *ühehsä*, TRANSL -*hsi* jne. (Ahlgvist 1856: 24, 40).

2. Koska ei ole uskottavaa, että **mp* olisi kehittynyt toisin kuin **nt* ja **ŋk*, komparatiivin -*p(i)* (esim. *parepi*, *sūrep*) on ilmeinen vatjalaisuus, joskin heikossa asteessa tavataan vatjasta poiketen -*mmA*- (esim. *paremmad*, *sūremmad*).

Vanhastaan vatjalaisinnovaatioiden puuttuminen Kukkosen murteesta on muutta mutkitta katsottu inkeroisvaikutukseksi, vaikka edestakaisten sahausten **sota > sōta > sota*, **sana > sōna > sana* ja **hāntä > äntä > hāntä* sijasta olisi tietysti taloudellisempaa todeta Kukkosen murteen säilyttäneen alkuperäiset äänneasut sellaisinaan.³ Sama toki toimii myös toiseen suuntaan, eli vaikka kannattaisi Kukkosen murteen kuulumista inkeroisen yhteyteen, preesensin yksikön 3. persoonan päätettä *-b* ei silti voi suoralta kädeltä leimata vatjalaisvaikutukseksi, vaan se voi olla samanlainen kantasuomesta periytynyt relikti kuin esimerkiksi vepsän vastaava *-b* (< **-bi*).

Koska inkeroinen on muinaiskarjalan tytärkieli, seuraavaksi onkin tarkasteltava Kukkosen murteen muinaiskarjalaisuuksia, joista kuitenkin aste-vaihtelut *p : v*, *mp : mm*, *t : Ø*, *nt : nn* ja *lt : ll* voidaan jättää huomioimatta, sillä kaikki ovat tyypillisiä myös vatjalle, eikä niistä siten ole apua Kukkosen murteen luokittelemisessa. Toisaalta vaikka vatjan astevaihtelua *k : g* vastaakin Kukkosen murteessa muinaiskarjalainen *k : Ø* (vrt. *kōta*, *māta* jne.), kyse voi olla samanlaisesta myöhäisestä kehityksestä kuin länsisuomessa, jossa vasta uudella ajalla *k : γ > k : Ø*. Nimittäin muutoin Kukkosen murteesta puuttuvat silmiinpistävimät muinaiskarjalaiset innovaatiot (Salminen 1998: 400–401):

- jälkitavuilla labiaalisen konsonantin edellä **e > *O*: *kōleb*, *kūleb*, *läheb*, *tunneb* jne.
- *lOi*-monikko: *peŋtoita*, *tšüttöitä* jne.

Samoin Kukkosen murteesta puuttuvat mahdolliset länsisuomalais-muinaiskarjalaiset innovaatiot:

- preesensin yksikön 3. persoonan **-bi > *-vi*: *isub*, *tēb* jne.⁴
- passiivin preesensin **-ksen → *-hVn*: *isuttaz*, *tehāz* jne.

Tietysti voisi ajatella vatjalaisvaikutuksen hävittäneen tällaiset piirteet Kukkosen murteesta, josta samalla kuitenkin tavataan kaikki keskeisimmät pohjoiskantasuomalaisuudet.⁵ Pikemmin Viitso oli oikeassa pitäessään Kukkosen

3. Hyperkorrektismia *hairo* 'airo' on pidetty todisteena siitä, että Kukkosen murteen olisi jossain välissä ehtinyt kadottaa alku-*h*:n (Kettunen 1930: 83–84). Koska lisäesimerkkejä ei ole, katoamisen kohteena oli pikemmin yksittäinen lekseemi **airo*, joka siten jouduttiin lainaamaan vatjasta epäetymologiseen äännesubstituutioon sortuen.

4. Edelleenkehitystä **-vi > -U* on niin ikään esitetty länsisuomalais-muinaiskarjalaiseksi innovaatioksi (Salminen 1998: 400), vaikka *-vi* oli ilmeisistä metrisistä syistä säilynyt sellaisenaan kalevalaisessa runokielessä (vrt. *istuvi*, *tekövi* jne.), joka monessa suhteessa vastaakin muinaiskarjalaista rekonstruktioasoa (ks. Kallio 2021).

5. En ole artikkelissani käsitellyt leksikaalista evidenssiä, sillä sanasto on kielten helpoimmin lainautuvaa ainesta, mutta todettakoon kuitenkin sanastosta vaikeimmin

murretta pohjoiskantasuomalaisena kielimuotona, johon oli vaikuttanut ensin vatja ja sitten Ala-Laukaan inkeroinen (Viitso 1998: 99).⁶ Pohjoiskantasuomen sisällä Kukkosingin murre ei kuitenkaan näytä liittyvän erityisen läheisesti muihin kantamurteisiin, vaan päinvastoin se voidaan nostaa länsisuomen, muinaiskarjalan ja muinaisvepsän rinnalle omaksi kantamurteeseen.

2. Koillirannikkoviro (Must 1987; RKS)

Viron koillirannikkomurre on yleisesti luokiteltu pohjoisviron yhteyteen virolaisen dialektologian synnystä (Wiedemann 1871) tähän päivään (Pajusalu et al. 2020), jos kohta toisinaan se on haluttu nostaa kolmanneksi päämurteeksi pohjois- ja eteläviron rinnalle (Kask 1984). Siinä missä Kukkosingin murteen kohdalla on tavattu väitellä, onko se vatjaa vai inkeroista, koillirannikkoviroa ei sentään kukaan ole rohjennut väittää suomen murteeksi, koska sen ilmeisimmät suomalaisuudet koostuvat nuorista suomalaisista lainasanoista. Suppealevikkisen murrenastonsa osalta koillirannikkoviro lieneekin viime vuosikymmeninä ollut läpikotaisimmin tutkittu itämerensuomalainen murreryhmä (Söderman 1996; Norvik 1998; Toikka 2003; Björklöf 2012).

Koillirannikkovirosta puhuttaessa tarkoitetaan sadan vuoden takaista murretta, joka on nyttemmin kirjavirolaistunut miltei olemattomiin. Koska sitä puhuttiin lähes 200 kilometrin pituisella kapealla rannikkokaistaleella, sen sisäiset murre-erot olivat suuria verrattuna etenkin Kukkosingin murteeseen, jota puhuttiin ja mahdollisesti yhä puhutaan yhdessä alle sadan asukkaan

lainautuvien persoona- ja demonstratiivipronominien niin ikään tukevan Kukkosingin murteen liittämistä pohjoiskantasuomen yhteyteen (vrt. PERS *hän, hū* ~ DEM *tämä, nämä*).

6. Viitso näyttää myöhemmissä julkaisuissaan luopuneen aiemmasta kannastaan, että Kukkosingin murre olisi muodostanut yhdessä inkeroisen ja vienankarjalan kanssa ulkokarjalaisen haaran tuntomerkkeinään **str > *sr* sekä astevaihtelu *tk : t* (1985: 401–404). Ensimmäistähän ei Kukkosingin murteessa ikinä edes tapahtunut (vrt. *kedrä, odra*), minkä myös hän itse sittemmin oikaisi (2008: 22, 397). Jälkimmäinen taas tavataan koko varsinaiskarjalasta mutta omituista kyllä ei suomen kaakkoismurteista lukuun ottamatta Kallivieren inkeriläismurretta, joka sijaitseekin aivan Kukkosingin murteen naapurissa. Koska *tk : t* on tuskin voinut kadota kaikkialta inkeroisen ja varsinaiskarjalan väliltä jälkeäkään jättämättä (vrt. Ruoppila 1955: 35–36; Leskinen 1963: 218–219), se lienee syntynyt molempiin erikseen. Ainakin Vienassa *tk : t* näyttää nuorelta päätellen siitä, että vielä 1800-luvun alkupuoliskon kalevalaisissa runoissa esimerkiksi *iten* (< **itken*) saattoi muodostaa runonjalan, jonka nousuun klassinen kalevalamitta vaati pitkän painollisen tavun (Kallio 2021: 445).

kyläpahasessa⁷ ja jonka merkittävin aineskokoelma (Posti 1980) kerättiin yhdeltä ainoalta Viroon emigroituneelta perheeltä. Perinteinen käsitys koillisrannikkovirosta yhtenä murreryhmänä onkin viime vuosina vakuuttavasti kyseenalaistettu (vrt. jo Saareste 1952: 109).

Jälleen kerran Viitson mukaan koillisrannikkovirosta koillisiviro eli Alutagusen murre (Lüganuse, Jõhvi, Pohjois-Iisaku ja Länsi-Vaivara) kuuluu pikemmin itäviron ja vatjan yhteyteen (1996). Täten koillisivrolainen kiila jakaa muun koillisrannikkoviron maantieteellisesti kahtia itäiseen rantaviroon (Pohjois- ja Itä-Vaivara) ja muuhun rantaviroon (Jõelähtmen, Kuusalun ja Haljalan rannikkokaistale sekä Viru-Nigula), joista jälkimmäinen jaetaan edelleen kahtia läntiseen ja keskiseen rantaviroon (joiden raja keskellä Haljalaa). Rantaviron Viitso rinnasti Kukkosen murteeseen: ”Coastal Estonian and Kukkuzi Votic – should be classified as being of North Fennic origin” (1998: 101).

Onkin täysin totta, että koko koillisrannikkoviroille ominaiset erityispiirteet (Must 1987: 307–316) koostuvat enimmäkseen arkaismeista. Mikä vielä merkittävämpää, koillisrannikkovirosta puuttuvat useimmat keskiajalle ajoittuvat fonologiset innovaatiot, jotka muutoin ovat yhteisiä pohjois- ja jopa etelävirolaiselle kielialueelle (Rätsep 1989: 1511–1515): liudennus, kesto-vaihtelu, lenisklusiilit sekä osittain myös sisä- ja loppuheitto. Suuresta osasta pohjoisviroa hävinneet vokaalisointu, essiivisija, *i*-monikko, *i*-imperfekti ja kieltoverbi ovat niin ikään laajalti säilyneet koillisrannikkovirossa, joka siten selvästi edusti innovaatiokeskuksista syrjään jäänyttä periferiaa.

Koska kaikki koillisrannikkoviron yllä mainitut arkaismit ovat yhteisiä suomen kanssa, suomalaisen adstraatin onkin toistuvasti katsottu estäneen useimpien yhteis- ja pohjoisvirolaisuuksien leviämisen koillisrannikkoviroon. Vaikka idea on sinänsä järkeenkäypä, lähtökielen vaikutuksen todentaminen on tietysti mahdotonta, mikäli kohdekielessä ei tosiasiaassa tapahtunut mitään. Koillisrannikkoviron lukuisten arkaismien sijasta onkin keskeyttävä sen harvoihin innovaatioihin, joista seuraavilla ovat selkeät vastineensa Suomenlahden pohjoispuolella:⁸

7. Kukkosen murretta pidettiin jo sammuneena, kunnes vuosituhannen vaihteessa löytyi vielä muutama puhuja (ks. esim. Muslimov 2020). Kumma kyllä nykymurteesta näyttäisi hävinneen vanhan murteen keskeisin tuntomerkki, affrikaatio *ti/tü > tši/tšü*: *kotti, lusti, osetti, tihti, tüss* (Markus & Rozhanskiy 2012) ~ *kottši, lus(t)ši, osettši, tših, tši, tšüssä* (Posti 1980).

8. Jätin tarkoituksella pois astevaihtelun $\eta k : \eta \eta$ ($< * \eta k : * \eta g$), koska $* \eta g > \eta \eta$ voi helposti tapahtua itsestäänkin ja ennen kaikkea koska ηk :n astevaihtelu on myös suomessa jonkinasteinen mysteeri (vrt. Rapola 1966: 86–88).

- diftongiutumiset **ee > ie*, **öö > üö*, **oo > uo*: *kiel*, *püör*, *suol* jne. – länsisuomalainen innovaatio, mutta levinnyt muinaiskarjalan tytärkieliin inkeroista lukuun ottamatta.
- astevaihtelut *pp : p*, *tt : t*, *kk : k* – länsisuomessa ja muinaiskarjalan tytärkielissä, vaikka ei vielä muinaiskarjalassa, jossa kantasuomen (ja nykykirjaviron) tapaan **pp : *ṑp*, **tt : *ṑt*, **kk : *ṑk* (Kallio 2021: 445).
- **kl > Ul*, **kr > Ur*: *kaul*, *kaur*, *naul*, *nauris* jne. – länsisuomalainen innovaatio, mutta jo keskiajalla levinnyt ainakin kaakkoismurteiden länsiryhmään.
- monikon genetiivin **-den* → **-i-den*: *lehmide*, *parembije* jne. – muinaiskarjalalle ja muille itäisille itämerensuomalaisille kantamurteille yhteinen innovaatio, mutta levinnyt lännessä esimerkiksi kaakkoishämäläisiin murteisiin.
- konditionaalin **-ksi-* → **-isi-*: *olisin*, *saisin* jne. – pohjoiskantasuomalainen innovaatio, jonka rinnalla vähemmän perifeerisessä koillirannikkovirossa *-iksi-*: *oliksin*, *saiksin* jne.⁹
- passiivin preesensin **-ksen* → **-hVn*: *anta*, *teha* jne. – länsisuomalais-muinaiskarjalainen innovaatio.

Suomen kielen näkökulmasta kyseessä on siis varsin sekalainen kokoelma eri-ikäisiä ja erilähtöisiä innovaatioita, joista astevaihtelut *pp : p*, *tt : t* ja *kk : k* sekä monikon genetiivin **-i-den* voisivat sitä paitsi yhtä hyvin olla myös vatjalaisuuksia. Kaikki kuusi innovaatiota ovat vanhastaan esiintyneet ainoastaan kaakkoishämäläisissä murteissa sekä läntisissä kaakkoismurteissa, joiden kontaktit Viron koillirannikkoon olivatkin uudella ajalla erityisen läheiset (Söderman 1996: 20–24; Grünthal 1998: 108–112; Björklöf 2018: 364–376). Koillirannikkoviron palautumisesta pohjoiskantasuomeen ei sen sijaan ole vakuuttavaa näyttöä, mutta toisaalta tällaistaahan ei ole ikinä väitettykään, vaan myös Viitso tyytyi pelkän rantaviron pohjoiskantasuomalaisuuteen.

9. Samanlainen konditionaalitunnusten **-ksi-* ja **-isi-* kontaminaatio **-iksi-* on oletettu myös vatjaan (Kettunen 1930: 40), jossa 1800-luvulla kuitenkin vallitsi *-isi-* (Ahlgqvist 1856: 52) eikä *†-ihsi-* (vrt. alaviite 1). Koska myöhemminkin vaihtoehtoina olivat murteittain *-isi-* : *-izi-*, *-issi-* : *-izi-* ja *-issi-* : *-isi-* (Ariste 1968: 72–73), kyseessä oli luultavammin sekundaari geminaatio, jotta konditionaali olisi erottunut selvemmin *si*-imperpektistä (vrt. IMPF *ehtizin* ~ KOND *ehtizin*).

2 ½. Rantaviro (Must 1987; RKS)

Tunnetusti Viitson itämerensuomalainen sukupuu perustui pitkälti kirjaviron *õ:n* vastineisiin, joiden perusteella hän päätteli, että ”Coastal Estonian never had the back unrounded vowel *ë*” (1998: 98). Vanhassa rantavirossa kirjaviron ja jopa koillisviron *õ:ta* vastasikin täsmälleen sama vokaali kuin pohjoiskanta-suomessa sekä edelleen nykysuomessa (Must 1987: 115–119):

- **e: mela, merd, neul, pern, rengas, terv, velg, verk* jne.
- **o: korv, moni, oppima, ottama, polv, porsas, sorm, soda* jne.
- **a: kaik, lang, pagenema, sana* jne.
- **u: kudi, muistama, numm.*
- **i: (vain itäryhmässä) sisar.*

Viitson sukupuuta kritisoineen Tapani Salmisen mukaan rantaviron *õ:ttomuus* on joko ”sekundaaria suomenmukaisuutta” tai ”vanhan kannan säilymää” (1998: 397). Ensimmäinen vaihtoehto voidaan torjua suoralta kädeltä, sillä pelkkä suomalainen adstraatti olisi tuskin johtanut näin virheettömään lopputulokseen (Viitso 2008: 68–69). Salmisen jälkimmäinen vaihtoehto on siis epäilemättä oikea, mutta siitä huolimatta hän katsoo rantaviron kuuluvan pohjoisviron yhteyteen. Millä perusteilla, jää epäselväksi, sillä sellaisiksi eivät riitä rantaviron kiistattomat suomalaisvaikutteet eivätkä myöskään spekulatiot rantaviron yleisvirolaisuuksien sekundaarisesta katoamisesta.

Murteita käsittelevä kirjallisuus on sinänsä ymmärrettävästi aina tyytynyt kuvailemaan pelkästään sellaisia erityispiirteitä, jotka erottavat murteet yleiskielestä. Esimerkiksi samalla kun on lueteltu pilvin pimein koillisrannikkoviron vatjalaisuuksia ja suomalaisuuksia (Must 1987: 340–354), vastaavat luettelot sen virolaisuuksista puuttuvat kokonaan.¹⁰ Kyse ei suinkaan ole siitä, että ”tyhjistä on paha nyhjäistä”, vaan perifeerisimmälläkin rantavirolla (Pohjois-Kuusalu, Itä-Vaivara) on omat yhteis- ja pohjoisvirolaisuutensa. Muun muassa yllä mainitsemani laajalevikkiset eteläiset innovaatiot ovat rantavirossa jopa paremmin edustettuina kuin Kukkosen murteessa:¹¹

10. Enintään on listattu sellaisia suppealevikkisiä virolaisuuksia kuten koillisrannikkoviron ja itäviron yhteinen *je*-illatiivi (Must 1987: 199–200; Grünthal 2022: 215–216).

11. Kukkosen murteesta poiketen rantavirossa myös persoona- ja demonstratiivi-pronominit ovat etelälle tyypillisiä (vrt. PERS *tämä, nämä* ~ DEM *sie, nie*). Muutoinkin vaikka rantaviro kuhisee nuoria suomalaislajinoja, sen perussanasto on silkkaa pohjoisvirolaista ja sijoittuu lähimmäksi koillis- ja itävirolaista sekä niihin rajoittuvaa keskivirolaista (Krikmann & Pajusalu 2000).

- *VVh > *Vh: *maha, mihed, rohi, tohi* jne.¹²
- *ns > *Vs sanoissa *kaasa(s)* ja *piesas*, mutta muutoin *kans, küns, läns, mansikas* jne.
- *Rh > *R: *hani, karu, nüri, tara, teno, vana* jne.

Sen sijaan Kukkosen murteen vatjalaisinnovaatioihin verrattuna rantaviron virolaisinnovaatiot ovat sittenkin harvassa. Sitä paitsi fonologisista innovaatioista erityisesti jälkitavujen pitkien vokaalien lyhenemiset,¹³ sananloppuisten *k:n, *h:n ja *n:n kadot sekä astevaihtelut *p : v, t : Ø, k : Ø* jne. ovat itämeren-suomalaisittain liian tavallisia ja triviaaleja auttaakseen rantaviron luokitte-lussa. Ainoista morfologisista innovaatiosta *ga*-komitatiivi¹⁴ taas levisi vasta uudella ajalla vanhempien murre- ja jopa kielirajojen yli, joten sekään ei pal-jasta, millä sukupuun oksalla rantaviro oli rautakaudella.

Vastaavasti kaikki laajalevikkiset pohjoiskantasuomalaisuudet tava-taan Kukkosen murteen tavoin myös rantavirosta. Yllä tulivat jo mainituiksi **ë* > **e* ja **ëë* > **ee* sekä konditionaalin *-*isi*-, joiden lisäksi etuvokaalisten sanojen jälkitavujen **o* > **ö* tunnetaan ainakin itäryhmästä (vrt. Itä-Vaivara *nägö* ~ Pohjois-Kuusalu *nägü*; huom. länsiryhmässä *o* > *u*, joten myös *ö* > *ü*?). Kukkosen murteesta poiketen rantavirosta löytyy kuitenkin myös länsisuoma-lais-muinaiskarjalaisia innovaatioita, joista edellä oli jo esillä passiivin pree-sensin *-*hVn* ja joista toisen esittelen tässä:

- preesensin yksikön 3. persoonan *-*bi* > *-*vi*: *anda, otta* jne. – nuo-remmassa rantavirossa lisätty yleisvirolainen -*b*, mutta muusta virosta poikkeava vahva aste silti edelleen säilynyt: *andab, ottab* jne.

Samoin edellä mainittiin mahdollisina länsisuomalaisuuksina diftongiutumi-set **ee* > *ie*, **öö* > *üö* ja **oo* > *uo*, astevaihtelut *pp : p, tt : t* ja *kk : k* sekä kehi-tykset **kl* > *Ul* ja **kr* > *Ur*. Nyt tietysti onkin silmiinpistävää, että kaikki nämä

12. Paikoin odotuksenmukaisen obliikvivartalon (*mehe*- >) *mihe*- on korvannut *miehe*- (EMS s.v. *mees*), joka silti tuskin on arkaismi tai edes suomalaisuus vaan yksikön nominatiivin *mies* analogiaa. Vaivaran itämurteen erikoisuuksiin palaan tuonnempana.

13. Itse asiassa rantavirossa jälkitavujen pitkät vokaalit säilyivät aina 1800-luvulle (vrt. PART/ILL *wakkaa*, PRS.3SG *andaa*; Weske 1877: 54, 57), vaikka muualla virossa ne oli-vat ilmeisesti lyhentyneet jo 1300-luvulla (Rätsep 1989: 1512). E. N. Setälä (1890: 95) tosin kieltäytyi uskomasta pitkien vokaalien näin myöhäiseen olemassaoloon, koska hän ei onnistunut kuulemaan niitä omin korvin vietettyään tuskin edes viikkoa Viron koilliserannikolla vuodenvaihteessa 1889–1890.

14. Konservatiivisimmassa rantavirossa komitatiivipäätteenä ei ollut vokaalisoinnu-ton -*ga* vaan vokaalisoinnullinen -*gA* (vrt. Kuusalu *leivägä, miestegä*; Must 1987: 137, 215–216).

levisivät länsisuomesta myös muinaiskarjalan puolelle. Nimittäin jos lähtökohtana on Viitson luokittelu, niiden on lisäksi katsottava levinneen rantavirosta edelleen koillisviroon. Kyse oli siis niin ekspansiivisista innovaatioista, että pelkästään niiden varaan ei voi perustaa rantaviron länsisuomalaisuutta – varsinkin kun rantavirosta samaan aikaan puuttuvat eräät merkittävimmät länsisuomalaiset innovaatiot (Salminen 1998: 403–404):

- **pr > Ur, *tr > δr: sepr, tetr* jne.¹⁵
- **pj > vj, *tv > δv: kabi* (GEN *kapja*), *latv* jne.
- **cc > ʒʒ: mets, ots* jne.
- **cr > hr: ketr, otr* paitsi länsiryhmässä *kehr, ohr*.¹⁶

Muinaiskarjalaisista innovaatioista astevaihteluihin *p : v, t : Ø, k : Ø* jne. on turha tuhlata aikaa, koska vaikka ne voisivatkin rantavirossa olla muinaiskarjalaisuuksia, ne voisivat yhtä hyvin olla myös yleisviolaisuuksia ja paljon muutakin. Tietyt innovaatiot sattuvat yksinkertaisesti olemaan liian tunnusmerkittämiä todistaakseen mitään. Toisaalta vaikka *loi*-monikko puuttuu rantavirosta, se puuttuu myös osasta kaakkois- ja savolaismurteita, joten sekään ei kelpaa muinaiskarjalaisuuden mittariksi. Lopulta rantaviron ehkä merkittävin muinaiskarjalainen innovaatio, jälkitavujen **e > *o* labiaalisen konsonantin edellä, koskee sekin vain itäryhmää:

- rantaviron länsi- ja keskiryhmä: *lähte, mene, panevad, tulevad* jne.
- Vaivaran pohjoismurre (Udria, Puhkova): *lähtö, mänö, panovad, tulovad* jne.
- Vaivaran itämurre (Kudruküla): *lähtö, männö, pannod, tullod* jne.

Labiaalistuminen saattoi hyvin olla jo muinaiskarjalan ja muinaisvepsän yhteinen innovaatio, sillä vaikka se puuttuu keskivepsästä, puuttuminen on helppo selittää analogiseksi (ts. PRS.1SG/2SG/3SG *tulen/tuled/tulob* → *tulen/tuled/tuleb*). Kuten esimerkkisanoista niin ikään havaitsemme, rantaviron itäryhmästä tavataan myös toinen vanha muinaiskarjalan ja muinaisvepsän tytärkieliä (kumma kyllä livvinkarjalaa lukuun ottamatta) yhdistänyt innovaatio, joka tosin koski vain yhtä ainutta lekseemiä: *mennä > männä*.

Jopa vieläkin enemmän huomiota yllä herättää toisen maailmansodan jalkoihin jääneen Vaivaran itämurteen yleisgeminaatio, joka Inkerinmaalta Ruijaan ulottuvasta levikistään huolimatta on vasta uudelle ajalle ajoittuva itäsuomalaisuus (Rapola 1966: 25–30; Massinen 2022: 134–141). Samasta

15. Poikkeukset *kour, seur* jne. selittyvät tietenkin länsisuomalaisiksi lainasanoiksi (Söderman 1996: 58, 113).

16. Koska *hr*:n levikki ulottuu läntisestä rantavirosta edelleen Harjumaan keskiviroon, se ei levikiltään vastaa alkuunkaan rantaviron yleisesti tunnustettuja suomalaisuuksia.

murteesta näemme lisäksi preesensin monikon 3. persoonassa kehityksen *-*bAt* > -*vAt* > -*Vt*, jonka levikki on niin ikään laaja ja ulottuu Inkerinmaalta Pohjois-Karjalaan (Ruoppila 1955: 72; Leskinen 1963: 173–184).¹⁷

Vaivaran itämurteessa oli muitakin silmiinpistäviä eksoottisuuksia kuten pitkän vokaalin säilyminen lyhentymättömänä *h*:n edellä (vrt. yllä) sekä pitkää vokaaliainesta seuranneen *h*:n geminoituminen:

- *jauhho, köühhä.*
- GEN *miehhe/miihhe, riihhe.*
- ILL *maahha, puuhhu, päähhä, suuhhu.*
- INF *jäähhä, saahha.*

Pitkien vokaalien säilyminen voi tosin olla vain näennäistä, sillä useimmissa tapauksissa ne voisivat yhtä hyvin olla vasta analogisesti palautettuja (vrt. NOM *maa, puu, pää, suu*; PRS *jään, saan*). Pitkän vokaaliaineksen jälkeistä *h*:n geminoitumista on selitetty inkeröisen tai inkerinsuomen vaikutuksella (Ariste 1962: 13; Must 1987: 104, 128), vaikka samanlaista geminoitumista esiintyy myös võrossa ja setossa (Keem & Käsi 2002: 29). Vaivaran itämurretta yhtenä viimeisenä omin korvin kuulleen Mihkel Toomsen foneettiset transkriptiot *māxxv* ja *sūxxu* (1938: 9–10) viittaisivat sittenkin venäjän *x*:n itämerensuomalaista *h*:ta voimakkaammalla ääntämyksellä olevan osuutta asiaan.

Sitä paitsi tällainen yleisgeminaatiosta riippumaton *h*:n geminoituminen on sekä inkeröisessä että inkerinsuomessa sittenkin hyvin marginaalinen ilmiö.¹⁸ Poikkeuksina ovat jälkimmäisen infinitiivit *jäähhä, saahha* > *jeähhä, soahha* > *jiähhä, suahha*, joiden *h* oli silti vasta muinaiskarjalan jälkeinen

17. Mikäli levikki aiemmin ylsi varsinaiskarjalaan (jossa monikon 3. persoonan funktiossa käytetään nykyisin passiivia), *-*bAt* > -*vAt* > -*Vt* voisi olla samanikäinen ydinkarjalainen innovaatio kuin yksikön 1. ja 2. persoonan pronomineilla *n*:n kato, joka niin ikään tavataan rantaviron itäryhmästä (vrt. Itä-Vaivara NOM *mie/sie*, GEN *miu/siu* ~ Pohjois-Vaivara NOM *mi(n)ä/si(n)ä*, GEN *mi(n)u/si(n)u*). Ydinkarjala tarkoittaa tässä siis muinaiskarjalan keskusaluetta, josta periferiat savo ja livvi(nkarjala) olivat jo ehtineet eriytyä (Salminen 1998: 401–402). Mielenkiintoista kyllä *karjalainen* näyttäisi alkuaan olleen nimenomaan ydinkarjalaisten itsestään käyttämä nimitys (Grünthal 1997: 73–75).

18. Paul Ariste antoi ymmärtää päinvastaista: ”Isuri murrakuis on *māhhä* ~ *māhha*, *sūhhū* ~ *sūhhu* ja soome keele ingeri murrakuis *māhan*, *sūhun* ~ *māhhä*, *sūhhū*” (1962: 13). Sitten Ossi Kokko ei silti maininnut tällaisia geminaatallisia illatiiveja sanallakaan kuvaillaan juurta jaksain inkerinsuomen ja osin myös inkeröisen illatiivipäätteiden variaatiota (2007: 132–182). Myöskään SMS ei sellaisia tunne, kun taas IMS (Nirvi 1971: 452, 553) mainitsee sentään kaksi, jotka molemmat Soikkolan Saarovelta: *pāh̄h̄ä* (jonka varianttina samassa kylässä *pāh̄ä*) ja *sūh̄h̄ū* (jonka pitkä loppuvokaali 3. persoonan possessiivisuffiksista -*V* < *-*hen*).

siirtymä-äänne (ts. muinaiskarjala **jäääk*, **saaak* > nykykarjala *jeähä*, *soaha*).¹⁹ Koska siirtymä-*h* puuttuu kokonaan inkeroisesta (vrt. *jävvä*, *sävva*), se voi tuskin Vaivaran itämurteessakaan edeltää 1600-luvun suomalaismuuttoa Inkerinmaalle, vaan se on verrattavissa Pummolan vatjan ilmeiseen inkeriläis-lainaan *saaha/saaḡa* (VOT s.v. *saata*¹).

Vaivaran itämurteesta voidaan vielä mainita monikon 1. ja 2. persoonan pronominit, NOM *müö/tüö*, GEN *mei(je)/tei(je)*, joita muussa rantavirossa vastaavat NOM/GEN *mei(je)/tei(je)*.²⁰ Vaikka *müö/tüö* on selitetty inkeroisvaikutukseksi (Must 1987: 227), lähtökielenä voisi teoriassa olla mikä tahansa itäisempi itämerensuomalainen kielimuoto kaakkoishämäläisistä murteista alkaen. Luultavammin kuitenkin kyseessä oli arkaismi eli idässä säilynyt kantasuomalainen vaihtelu: NOM **möö*/**töö*, GEN **meiden*/**teiden*. Muutoin näet idän *ö*:lliset nominatiivit jäisivät selittämättömiksi, kun taas lännen *e*:lliset nominatiivit on helppo selittää obliikvivartaloiden analogiana (Kallio tulossa).

Koko koillisrannikkovirosta eniten länsisuomalaisia lainasanoja on odotuksenmukaisesti rantaviron länsiryhmän Kuusalussa, kun taas eniten itäsuomalaisia lainasanoja ei yllättäen olekaan rantaviron itäryhmän Vaivarassa vaan koillisviron Lügänuksella ja Jöhvissa (Söderman 1996: 172–176). Tämä jos mikä osoittaa, että rantaviron pohjoiskantasuomalaiset juuret ja koillisrannikkoviron nuoret suomalaiskontaktit ovat kaksi erillistä ilmiötä. Toisaalta rantaviron heterogeenisuudesta johtuen ei tunnu kovin todennäköiseltä, että sisämaasta työntynyt koillisvirolainen kiila olisi vasta jälkikäteen jakanut rantaviron kahtia, vaan pikemmin jo alusta alkaen oli olemassa kaksi rantaviroa.

Siinä missä Viitso jakoi koillisrannikkoviron koillis- ja rantaviroon, itse siis jaan myös rantaviron varsinaiseen rantaviroon (länsi- ja keskiryhmä) ja Vaivaran rantaviroon (itäryhmä). Ensimmäinen näyttäisi Kukkosen murteen tavoin muodostaneen oman pohjoiskantasuomalaisen kantamurteensa, joka kuitenkin sijoittui tätä lähemmäksi länsisuomea ja muinaiskarjalaa. Jälkimmäinen taas lienee ollut osa muinaiskarjalaa, jos kohta siinä missä Itä-Vaivara kuhisi nuoria inkerinsuomalaisuuksia, Pohjois-Vaivara edusti geneerisempää muinaiskarjalaa. Tarkempi muinaiskarjalainen dialektologia on kuitenkin jätettävä tuonnemmaksi (vrt. Salminen 1998: 401–403).

19. Tarpeettoman monimutkainen ja siksi epäuskottava on perinteinen selitys, että *h* olisikin tullut passiivin preesensistä: **saaahan* > **saahan*, josta analogisesti *saahaan* sekä lopulta myös jopa infinitiivi *saaha* (Rapola 1966: 108–109).

20. Vaikka *müö/tüö* on atestoitu vain Itä-Vaivarasta, ne lienevät aiemmin vallinneet myös Pohjois-Vaivarassa. Nimittäin molemmissa vastaavat persoonapäätteet *-mmO*/*-ttO* selittyvät parhaiten persoonapronominien *müö/tüö* assimilaattorisena vaikutuksena (esim. *müö süömmä* > *müö süömmö*, *tüö tuletta* > *tüö tulletto*), sillä *O*:llisia päätteitä ei tavata inkeroisesta eikä inkerinsuomestakaan Keski-Inkerin ylängön savakkomurteita lähempää (Kettunen 1940: kartat 164–165).

3. Pohjoiskantasuomen eteläiset ulkoryhmät

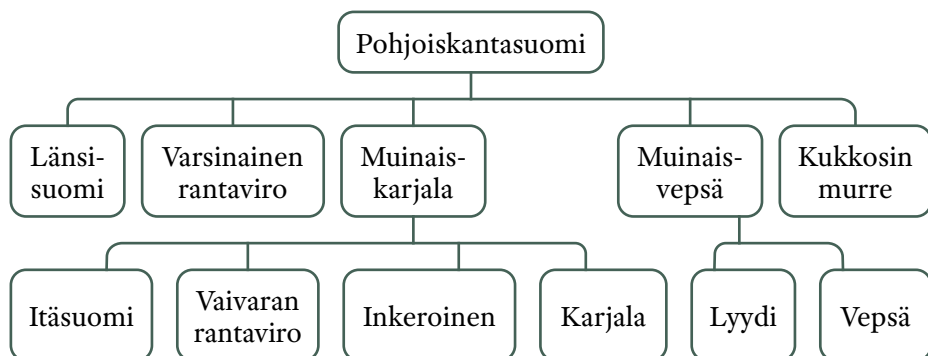
Nykytutkimuksen mukaan pohjoiskantasuomea puhuttiin Lounais-Suomessa, josta sen ekspansio suuntautui ensimmäisellä vuosituhannella enimmäkseen pohjoiseen ja itään (Lang 2020: 314–317, 322–328). Sen sijaan pohjoiskantasuomen etelään suuntautuneita ekspansioita tuskin on tultu edes ajatelleeksi, vaikka Viron koillisrannikon yhteyksien Suomeen tiedetään olleen erityisen vilkkaita merovingi- ja viikinkiaikana (Tvauri 2012: 324). Tosin suomalaisten Viroon muuttoa on kunnolla dokumentoitu vasta uudelta ajalta, mutta syynä on keskiaikaisten lähteiden fragmentaarisuus (vrt. Söderman 1996: 20–24; Grünthal 2009: 237–238).

Koska Kukkosin murteella ja rantavirolla ei ole sellaisia yhteisiä innovaatioita, jotka puuttuisivat kaikkialta muualta, niiden keskinäinen sukulaisuus rajoittuu pelkkään pohjoiskantasuomalaisuuteen. Kukkosin murteen päätyminen Laukaanjoelle jää kuitenkin arvoitukseksi,²¹ vaikka muinaiskarjalan sisarena se lienee Inkerinmaalla vanhempi tulokas kuin muinaiskarjalan tytär inkeroinen, joka levisi sinne Karjalankannakselta viimeistään 1100-luvulla. Inkeroinen tavoin myös Vaivaran rantaviro oli alkuaan osa Laatokan luoteisrannikon muinaiskarjalaa, joka nimenomaan Inkerinmaan kautta lienee aikanaan päätenyt Narvanjoelle (vrt. Pajusalu et al. 2012: 248).

Länsisuomalais-muinaiskarjalaisista innovaatioista päätellen varsinainen rantaviro pysyi Kukkosin murretta pidempään länsisuomen ja muinaiskarjalan lähettyvillä, jos kohta sekin lienee ilmestynyt Suomenlahden eteläpuolelle ennen historiallista aikaa. Vakiintunut dikotomia *maakeel* vs. *rannakeel* (Grünthal 1997: 187–188) ei siis perustunut pelkkään maantieteeseen, vaan kyse oli alkuaan myös murrerajasta, joka toki loiveni murrejatkumoksi vuosisatojen varrella. Viron koillisrannikolle kävi lopulta yhtä synkästi kuin Liivinrannalle: perinteiset kalastajakylät vaihtuivat neuvostotuki-kohtiin sekä kalastuskolhooseihin.

Näin lopuksi vielä esitän pohjoiskantasuomalaisen sukupuun tai pikemmin sukupensaan (kuva 1). Koska tällaisten monihaaraisten sukupensaiden ongelmana on informatiivisuuden puute, tällä kertaa diakronista puumallia havainnollisemmin viiden pohjoiskantasuomalaisen kantamurteen keskinäisiä suhteita kuvaa synkroninen aaltomalli (kuva 2).

21. Toki voidaan spekuloida Kukkosin lähellä sijaitsevan keskuspaikan Jaaman (Ям, Яма, Ямгород, Ямбург) yhteydellä itäslaavilaisten kronikoiden hämäläisiksi tulkituihin jäämeihin (ямь, емь). Vaikka Kukkosin murteella ei lingvistisesti ole erityistä yhteyttä hämäläismurteiden kanssa, se saattoi siitä huolimatta olla lähtöisin Uudenmaan ja Kymenlaakson rannikolle ulottuneesta Muinais-Hämeestä.

Kuva 1: Pohjoiskantasuomi puumallin mukaan

Kuva 2: Pohjoiskantasuomi aaltomallin mukaan

Lähteet

- Ahlqvist, Aug[ust]. 1856. *Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning* (Acta Societatis scientiarum Fennicae; tom. 5, 1). Helsingforsiae: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Ariste, Paul. 1962. Teiste Läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 8. 11–18.
- Ariste, Paul. 1968. *A grammar of the Votic language* (Uralic and Altaic Series 68). Bloomington: Indiana University.
- Björklöf, Sofia. 2012. *Viron rantamurteen länsiryhmän sanaston alkuperä suomalaislainojen valossa*. Helsinki: Helsingin yliopisto. (Pro gradu -tutkielma.) <<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2012121410304>>
- Björklöf, Sofia. 2018. Uusia lainaetymologioita viron koillisrannikon rantamurteen länsiryhmässä. Teoksessa Holopainen, Sampsa & Saarikivi, Janne (toim.), *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων: Uusiutuva uralilainen etymologia* (Uralica Helsingiensia 11), 357–487. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. <<https://journal.fi/uralicahelsingiensia/issue/view/uh11/489>>
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat I–VII*. 1994–. (*a–päevätuss*). Tallinn: Eesti Keele Instituut. <<https://www.eki.ee/dict/ems/>> (Luettu 25.5.2023.)

- Grünthal, Riho. 1997. *Livvistä liiviin: Itämerensuomalaiset etnonymit* (Castrenianumin toimitteita 51). Helsinki: Suomalais-ugrilainen laitos – Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Grünthal, Riho. 1998. Suomalais-virolaisia meriyhteyksiä ja seprakaupan kielellisiä sivutuotteita. Teoksessa Grünthal, Riho & Laakso, Johanna (toim.), *Oekeeta asijoo: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228), 106–120. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Grünthal, Riho. 2009. Suomen kielen vaikutus viron kieleen. Teoksessa Kalliokoski, Jyrki & Kotilainen, Lari & Pahta, Päivi (toim.), *Kielet kohtaavat* (Tietolipas 227), 231–263. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Grünthal, Riho. 2022a. Varhaisen metallikauden kielellisiä jälkiä Volgan yläjuoksulta itäiselle Suomenlahdelle. Teoksessa Halinen, Petri & Heyd, Volker & Mannermaa, Kristiina (toim.), *Oodeja Mikalle: Juhlakirja professori Mika Lavennolle hänen täyttääessään 60 vuotta* (Monographs of the Archaeological Society of Finland 10), 213–220. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.
<http://www.sarks.fi/masf/masf_10/MASF10_25_Grunthal.pdf>
- Grünthal, Riho. 2022b. Kielellinen Merikarjala. Teoksessa Suutari, Pekka (toim.), *Merikarjala: Suomenlahden rannikon kulttuurinen kohtauspaiikka* (Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 24), 330–369. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry.
<<http://hdl.handle.net/10138/348373>>
- Kallio, Petri. 2014. The Diversification of Proto-Finnic. Teoksessa Ahola, Joonas & Frog (toim.), *Fibula, fabula, fact: The Viking Age in Finland* (Studia Fennica Historica 18), 155–168. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallio, Petri. 2021. Kalevalamitta ja muinaiskarjala. *Virittäjä* 125. 442–447.
<<https://doi.org/10.23982/vir.103421>>
- Kallio, Petri. tulossa. Itämerensuomen monikollisista persoonapronomineista. *Fenno-Ugrica Suecana Nova Series* (16?)
- Kask, Arnold. 1984. *Eesti murded ja kirjakeel* (Emakeele Seltsi toimetised 16). Tallinn: Valgus.
- Keem, Hella & Käsi, Inge. 2002. *Võru murde tekstid* (Eesti murded VI). Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kettunen, Lauri. 1930. *Vatjan kielen äännehistoria* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 185). Toinen, uusittu painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri. 1940. *Suomen murteet III A: Murrekartasto* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kokko, Ossi. 2007. *Inkerinsuomen pirstaleisuus: Eräiden sijojen kehitys murteen yksilöllistymisen kuvastajana* (Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 48). Joensuu: Joensuun yliopisto. (Väitöskirja.)

- Krikmann, Arvo & Pajusalu, Karl. 2000. Kus on keskmurde keskpunkt. Teoksesse Viikberg, Jüri (toim.), *Inter dialectos nominaque: Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000* (Eesti Keele Instituudi toimetised 7), 131–172. Tallinn: Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus.
- Lang, Valter. 2020. *Homo Fennicus: Itämerensuomalaisten etnohistoria* (Kirjokansi 276). (Suomentanut Hannu Oittinen.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leskinen, Heikki. 1963. *Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I: Konsonantit* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 275). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Markus, Elena & Rozhanskiy, Fedor. 2012. Votic or Ingrian: New evidence on the Kukkuzi variety. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 35. 77–94.
- Massinen, Henna. 2022. *Rajakarjalaismurteiden suomalaistuminen yleisgeminaation ja itämurteiden erikoisgeminaation valossa* (Dissertations in Education, Humanities, and Theology 186). Joensuu: Itä-Suomen yliopisto. (Väitöskirja.) <<http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-61-4549-5>>
- Muslimov 2020 = Муслимов, М. З. 2020. Об идиоме дер. Куровицы (Kukkõsi/Kukkuzi). *Acta Linguistica Petropolitana* 16. 330–376.
- Must, Mari. 1987. *Kirderannikumurre: Häälikuline ja grammatiline ülevaade*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut – Valgus.
- Nirvi, R. E. 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Norvik, Piret. 1998. *Die lexikalischen Beziehungen des nordöstlichen Küstendialekts zu den Nachbardialekten und -sprachen*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool. (Maisterintutkielman lyhennelmä.)
- Pajusalu, Karl & Pomozi, Péter & Juhász, Dezső & Viitso, Tiit-Rein. 2012. Sociolinguistic comparison of the development of Estonian and Hungarian dialect areas. *Linguistica Uralica* 48. 241–264.
<<http://dx.doi.org/10.3176/lu.2012.4.01>>
- Pajusalu, Karl & Hennoste, Tiit & Niit, Ellen & Päll, Peeter & Viikberg, Jüri. 2020 [2002]. *Eesti murded ja kohanimed*. 3., tarkistettu ja täydennetty painos. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Posti, Lauri. 1980. *Vatjan kielen Kukkõsin murteen sanakirja* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIX, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 8). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rapola, Martti. 1966. *Suomen kielen äännehistorian luennot* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RKS = *Kuusalu rannakeele sõnaraamat*. 2019. Norvik, Piret & Kendra, Heli & Oja, Vilja (toim.). Tallinn: Eesti Keele Instituut – Juminda Poolsaare Selts – Emakeele Sihtasutus. <<https://www.eki.ee/dict/kuusalu/>>
- Ruoppila, Veikko. 1955. *Äyrämöismurteiden äännehistoria* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 245). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Rätsep, Huno. 1989. Eesti keele tekkimise lugu. *Akadeemia* 1. 1503–1524.
- Saareste, Andrus. 1952. *Kaunis emakeel: Vesteid eesti keele elust-olust*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Salminen, Tapani. 1998. Pohjoisten itämerensuomalaisten kielten luokittelun ongelmia. Teoksessa Grünthal, Riho & Laakso, Johanna (toim.), *Oe-keeta asijoo: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suho-nen sexagenarii 16.V.1998* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228), 390–406. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Setälä, E. N. 1890–1891. *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Helsinki: Suoma-laisen Kirjallisuuden Seura.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012– [1985]. (*a-nihteä*). (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30.) URN:NBN:fi:kotus-201110. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 7.6.2023. <<https://kaino.kotus.fi/sms/>> (Luettu 25.5.2023.)
- Suhonen, Seppo. 1985. Wotisch oder Ingrisch? Teoksessa Veenker, Wolfgang (toim.), *Dialectologia Uralica* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 20), 139–148. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Söderman, Tiina. 1996. *Lexical characteristics of the Estonian North Eastern coastal dialect* (Studia Uralica Upsaliensia 24). Uppsala: Acta Univer-sitatis Upsaliensis. (Väitöskirja.)
- Toikka, Kaja. 2003. *Kirderannikumurde idaosa murde- ja keelekontaktid*. Tal-linn: Tallinna Pedagoogikaülikool. (Painettu maisterintutkielma.)
- Toomse, Mihkel. 1938. *Du dialecte de Vaivara de l'est*. Tartu: Société universi-taire pour la langue estonienne.
- Tvauri, Andres. 2012. *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia* (Estonian Archaeology 4). Tartu: Tartu University Press.
- Weske, M. 1877. *Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875*. Dorpat: H. Laakmann.
- Wiedemann, Ferdinand. 1871. Ehstnische Dialekte und ehstnische Schrift-sprache. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dor-pat* 7. 57–80.
- Viitso, Tiit-Rein. 1985. Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. *Keel ja Kirjandus* XXVIII. 399–404.
- Viitso, Tiit-Rein. 1996. Virumaa keeled. Teoksessa Saaber, Kalju (toim.), *Koguteos Virumaa*, 390–401. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus – Ida-Viru Maavalitsus.
- Viitso, Tiit-Rein. 1998. Fennic. Teoksessa Abondolo, Daniel (toim.), *The Ural-ic languages*, 96–114. London: Routledge.
- Viitso, Tiit-Rein. 2008. *Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud*. Tartu – Tallinn: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut – Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasustus.
- VOT = *Vadja keele sõnaraamat*. 2013. 2., täydennetty ja korjattu painos. Tal-linn: Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus. <<https://www.eki.ee/dict/vadja/>> (Luettu 25.5.2023.)